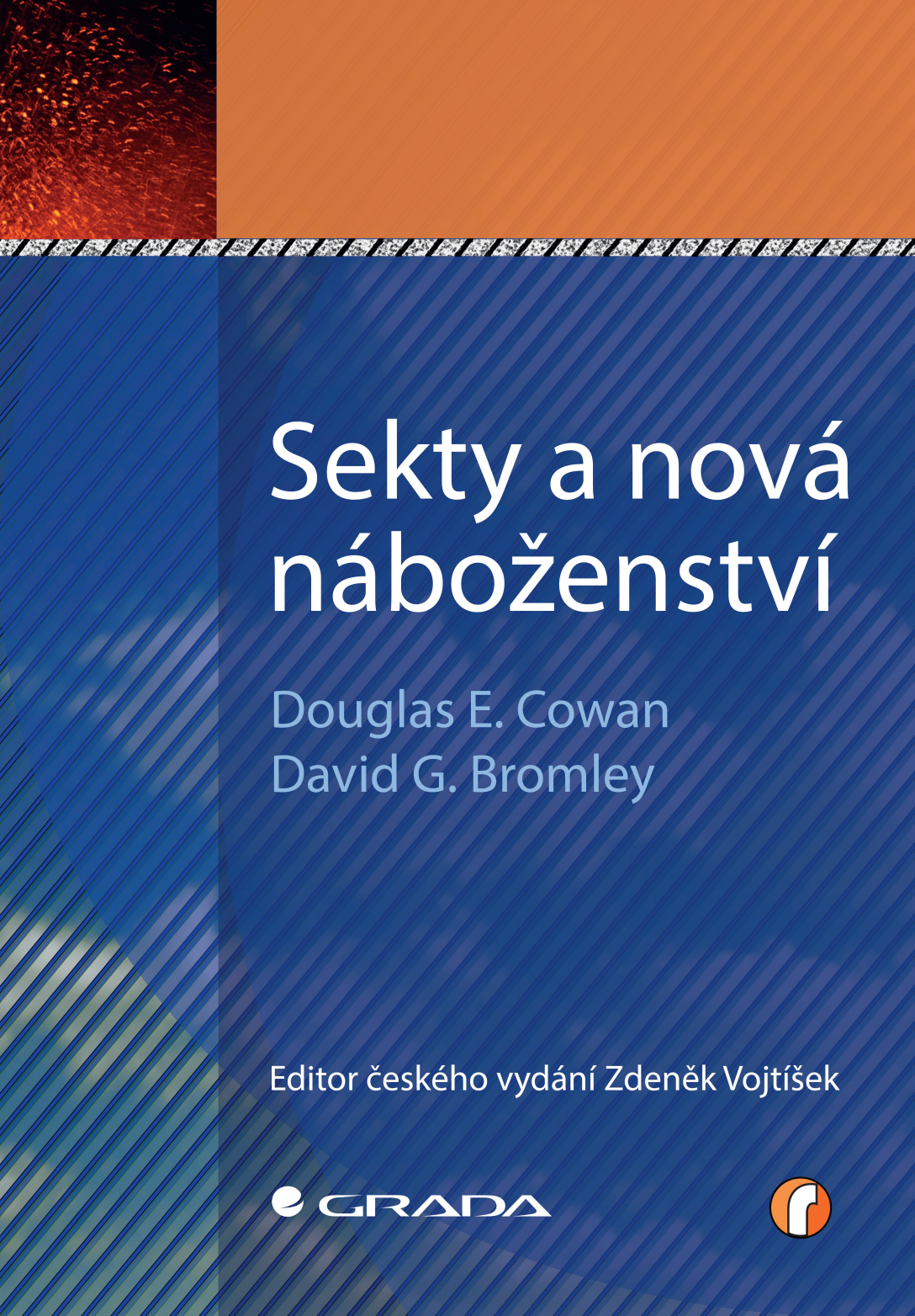

Sekty a nová náboženství

Douglas E. Cowan
David G. Bromley

Editor českého vydání Zdeněk Vojtíšek

 GRADA

Sekty a nová náboženství

Douglas E. Cowan
David G. Bromley

Editor českého vydání Zdeněk Vojtíšek

 GRADA

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Sekty a nová náboženství

Douglas E. Cowan

David G. Bromley

Přeložili Jan Auský, Daniel Hosák, Zuzana Marie Kosticová a Jan Sušer

Vydala Grada Publishing, a. s.

U Průhonu 22, Praha 7

jako svou 5101. publikaci

Odpovědný redaktor doc. PhDr. Zdeněk Vojtíšek, ThD.

Sazba Filip Říha

Návrh a grafická úprava obálky Eva Grillová

Počet stran 224

První vydání, Praha 2013

Přeloženo z anglického originálu *Cults and New Religions – A Brief History*.

© 2008 by Douglas E. Cowan and David G. Bromley

BLACKWELL PUBLISHING

350 Main Street, Malden, MA 02148–5020, USA

9600 Garsington Road, Oxford OX4 2DQ, UK

550 Swanston Street, Carlton, Victoria 3053, Australia

The right of Douglas E. Cowan and David G. Bromley to be identified as the Authors of this Work has been asserted in accordance with the UK Copyright, Designs, and Patents Act 1988.

All Rights Reserved. Authorised translation from the English language edition published by Blackwell Publishing Limited. Responsibility for the accuracy of the translation rests solely with Grada Publishing, a. s. and is not the responsibility of Blackwell Publishing Limited. No part of this book may be reproduced in any form without the written permission of the original copyright holder, Blackwell Publishing Limited.

Czech edition © Grada Publishing, a. s., 2013

Vytiskla Tiskárna PROTISK, s. r. o., České Budějovice

ISBN 978-80-247-3163-6

ISBN 978-80-247-8420-5 (PDF)

ISBN 978-80-247-8421-2 (EPUB)

Obsah

PŘEDMLUVA K ČESKÉMU VYDÁNÍ	7
SEKTY A NOVÁ NÁBOŽENSTVÍ: UVEDENÍ DO PROBLEMATIKY.....	11
Nová náboženská hnutí jako pole výzkumu	16
Kontroverze a postoje veřejnosti k novým náboženským hnutím	22
SCIENTOLOGICKÁ CÍRKEV: OTÁZKA NÁBOŽENSTVÍ.....	29
L. Ron Hubbard a počátky scientologie	31
Věrouka a praxe Scientologické církve	34
Organizační struktura Scientologické církve	39
Scientologická církev a otázka náboženství	43
TRANSCENDENTÁLNÍ MEDITACE: VĚDA A TERAPIE?	49
Mahárši Mahéš Jógí a vznik Transcendentální meditace.....	51
Věrouka a praxe Transcendentální meditace	54
Růst a rozvoj Transcendentální meditace	58
Transcendentální meditace: otázky vědy a terapie	63
RAMTHA A NEW AGE: OTÁZKA NEBEZPEČNOSTI SEKT ...	69
Kdo je JZ Knightová a kdo je Ramtha?.....	71
Dějiny a vývoj Ramthovy školy osvícení	76
Věrouka a praxe Ramthovy školy osvícení.....	78
RSE a otázka nebezpečnosti sekt.....	81
CÍRKEV SJEDNOCENÍ / FEDERACE RODIN: KONTROVERZE KVŮLI VYMÝVÁNÍ MOZKŮ A DEPROGRAMOVÁNÍ	87
Son-mjong Mun – Spasitel z Východu.....	88
Věrouka a rituální praxe Církve sjednocení	92
Růst a uspořádání Církve sjednocení mimo oblast Korejského poloostrova	98
Vymývání mozků a deprogramování v kontextu Církve sjednocení...	101

DĚTI BOŽÍ/RODINA: OTÁZKA SEXUALITY	107
Mo: David Berg a vznik Děti Božích	109
Sociální organizace Děti Božích (Rodiny)	113
Věrouka, obřady a praxe Děti Božích (Rodiny)	117
Děti Boží (Rodina) a problematika sexuality.....	121
DAVIDIÁNI: PROBLÉM HROMADNÝCH SDĚLOVACÍCH	
PROSTŘEDKŮ	127
Historický vývoj davidianů	128
Victor a Florence Houteffovi (1929–1959)	129
Benjamin a Lois Rodenovi (1962–1989)	131
David Koresh (1989–1993).....	133
Věrouka a praxe davidianů pod vedením Davida Koreshe.....	135
Obléhání Waco a otázka sdělovacích prostředků	139
NEBESKÁ BRÁNA: SEKTY A NÁSILÍ	147
Ti, Do a počátky Nebeské brány	148
Věrouka a praxe Nebeské brány	152
Nábor nových členů a sociální organizace Nebeské brány	157
Nadlidská evoluční úroveň: kontinuum nových náboženských hnutí a násilí.....	160
ČARODĚJNICTVÍ A WICCA: JAK ČELIT PŘEDSUDKŮM	165
Gerald Gardner a kořeny moderního čarodějnictví	166
Sociální organizace a vývoj moderního čarodějnictví a Wiccy.....	170
Věrouka, obřady a praxe moderního čarodějnictví a Wiccy	174
Strašidlo satanismu: dědictví strachu z náboženských sekt.....	178
PŘEHODNOCENÍ SEKT: VÝZNAM NOVÝCH	
NÁBOŽENSKÝCH HNUTÍ	183
Dvě perspektivy: sekta versus nové náboženské hnutí	184
Sekta jako stereotyp	184
Nová náboženská hnutí jako nová náboženství.....	189
Nová náboženství jako experiment	193
BIBLIOGRAFIE.....	199

Předmluva k českému vydání

Kdysi při setkání se zakladatelem a vůdcem jednoho českého nového náboženského hnutí se náš rozhovor stočil na práci novinářů. Čekal jsem obvyklé nářky na jejich neinformovanost a zaujatost, k nimž bych se nakonec v určité míře mohl připojit, ale vina novinářů měla být v něčem jiném: selhali v tom, že o daném hnutí se v hlavních médiích dosud objevila jenom drobná a spíše neutrální zpráva. Když jsem překvapeně namítl, že velké a bulvární reportáže by pro nové hnutí patrně nevyznely příznivě, dostalo se mi dalšího překvapení. To by prý zas tak moc nevadilo, ať je to klidně kontroverzní. A ještě jsem dostal otázku, zda bych jako religionista, který z podstaty musí kriticky zkoumat každé náboženství, nějakou tu mediální bouři o tomto hnutí nemohl a nechtěl vyvolat.

Příhod s podobnou pointou se mi v průběhu let stalo ještě několik. Pomohly mi pochopit, že kontroverze, ba i konflikty mezi novými náboženskými hnutími a různými reprezentanty společnosti, v níž působí, nejsou žádným omylem, chybou ani skvrnou na kráse nábožensky pluralitních, demokratických společností, ale spíše přirozenou zákonitostí. Nevyplynávají z toho, že se jedná o „zlé sekty“, anebo naopak o „netolerantní společnost“, ale z toho, že nová hnutí se vlastně musí vymezit vůči tomu, co považují za nábožensky staré, překonané a neplodné. Pokud se jim podaří získat pozornost, setkají se s přijetím ze strany těch, kdo jsou z jakéhokoli důvodu podobně protestně naladěni, ale hlavně – a zcela pochopitelně – také s podezřením a odmítnutím ze strany těch, kteří se tímto protestem cítí dotčeni. Je jistě třeba mít na paměti, že formy onoho protestu mohou být diskutabilní, nebo dokonce ohrožující a nebezpečné, a že i odmítnutí bylo v historii v řadě případů zbytečně ostré a někdy bohužel i násilné. Ale ve své obecné podobě je tento konflikt podobně přirozený jako střet pubertálních dětí a jejich rodičů.

Dnes je v odborných kruzích již jasné, že právě z perspektivy společenského konfliktu je možné fenoménu nových náboženských hnutí nejlépe porozumět. A nejen to: dobrá analýza tohoto konfliktu umožňuje také lépe (i když samozřejmě nikoli zcela) porozumět současným západním společnostem. Není

tedy divu, že tuto perspektivu má i jedna z nejnovějších populárně odborných knih na téma nových náboženských hnutí autorů Douglase Cowana a Davida Bromleye. A není to jenom výhodná perspektiva, která činí tuto knihu mimořádně zdařilou: je to i vynikající výběr příkladů, na nichž jsou zákonitosti konfliktu živě ukázány, a hlavně schopnost autorů „stlačit“ do velmi malého knižního „prostoru“ všechno podstatné, co o nových náboženských hnutích bylo v posledních desetiletích napsáno. Z tohoto důvodu je jejich kniha nejen skvělým úvodem do problematiky pro široké publikum, ale i výborným východiskem pro studenty religionistiky, sociologie náboženství, teologie i dalších společenských věd.

U knih zámořských autorů je samozřejmě nasnadě otázka, do jaké míry jsou fakta, s nimiž pracují, vzdálená od reality, kterou prožívají čeští čtenáři. Přítomnost Scientologické církve a novopohanského hnutí Wicca v naší společnosti pravděpodobně nezůstala u žádného českého čtenáře nepovšimnuta. Ti starší a pozornější si patrně vzpomenou, že i v české společnosti způsobily v různých dobách posledního čtvrtstoletí rozruch společenství Transcendentální meditace, munistů, Rodiny, davidíánů i Nebeské brány, byť žádné z nich u nás v současnosti nehraje (a některá ani nikdy nehrála) velkou úlohu. Snad jen Ramthova škola osvětlení mohla českému čtenáři úplně uniknout, ale její působení na americkém kontinentu není zas tak vzdálené tomu, jak podobná společenství kontaktérů s duchovními bytostmi pracují u nás. Zkrátka: křiklavý obraz společenského konfliktu ve Spojených státech, Kanadě a západní Evropě je u nás podobný, ale v poněkud vybledlé verzi. Také obdoba tvrdého zápasu, který autoři na stránkách knihy vedou proti svým odborným protivníkům (tzv. antikultovnímu a kontrakultovnímu hnutí), je u nás pouhou žabomyší válkou. To ale neznamená, že by konflikt s novými náboženskými hnutími byl v české společnosti méně dramatický, zajímavý a oči otvírající. Cowan s Bromleym nás do jeho vnímání skvěle uvedou.

Zdeněk Vojtíšek

Termín sekta ... bývá zpravidla vnímán s negativními konotacemi, které evokují morálně nepřijatelné jednání či učení skupin odštěpených v průběhu dějin křesťanství.

(Bob Larson, aktivista kontrakultovního hnutí)

Skupina nebo hnutí, které předvádí uchvacující až přehnanou zbožnost či odevzdanost nějaké osobě, názoru či věci a které používá manipulativní techniky přesvědčování a kontroly ... k dosažení cílů vedoucích činitelů této skupiny, ke způsobení skutečné či potenciální újmy členům hnutí, jejich rodinám anebo společenství.

(L. J. West a Michael D. Langone, aktivisté antikultovního hnutí)

Krčí se v temných sklepeních New Yorku a San Franciska a uctívají satana. Trpělivě očekávají Druhý příchod nebo vyhlíží na nebi kosmickou loď, jež přinese Nový věk. Někteří praktikují polygamii v odlehlých horských obcích. Desetitisíce již opustily rodiny, přátele, školy a kariéry, aby mohli následovat učení svého vůdce, s nímž se sami nikdy nesetkají.

(Melinda Becková a Susan Frakarová, žurnalistky)

...nová náboženská hnutí jsou velmi důležitými ukazateli vypjatých změn v kultuře a společnosti. Jsou rovněž zajímavými pokusy, jak se vyrovnat s prudkými sociálními změnami za pomoci velkolepých nových interpretací a experimentování, které má praktické důsledky. Proto jsou v podstatě sociálními i kulturními laboratoři, kde se uskutečňují pokusy s idejemi, city a společenskými vztahy.

(James A. Beckford, sociolog)

Pro mne osobně jsou [nová náboženská hnutí] nádhernými živoucími formami, záhadnými a pulsujícími charismatem. Každá „sekta“ je kulturou v malém, je protocivilizací. Proroci i kacíři vytvářejí fantasijní světy, které mohou směle konkurovat těm od Philipa K. Dicka či L. Franka Bauma.

(Susan Palmerová, socioložka)

Nová náboženství otevírají své příslušníky vysoce tvůrčím životním stylům, jež jim umožňují vidět sama sebe jakožto občany onoho globálního města, jímž se náš svět stal. Stejně jako křesťanské misie, jsou i ony celosvětovými hnutími, která své následovníky posilují novou vizí světa ... V situaci vykořenezení starých tradic z jejich vlastního společenského a historického kontextu navrhuje nová náboženství nové způsoby života, které dávají jejich příslušníkům důvod žít i naději do budoucna.

(Irving R. Hexham, historik, a Karla Poewe, antropoložka)

Sekty a nová náboženství: uvedení do problematiky

Ze vzorku několika definic a vysvětlení uvedených na předchozích stranách by mělo být jasné, že diskuse o tom, co je to „sekta“ či „nové náboženské hnutí“ je často velmi náročná a emotivně laděná. Pro někoho jsou nová náboženství ztělesněním všeho nebezpečného či deviantního v oblasti náboženských přesvědčení a praktik. Pro jiné jsou naopak fascinujícími ukázkami toho, jak člověk tvoří náboženské významy a přizpůsobuje svůj život tomu, aby mu jeho náboženská zkušenost dávala smysl. Tyto rozdíly v chápání nových náboženství jsou ještě vyhoceny rozdílnými agendami a zájmy různých skupin.

Na jedné straně některé skupiny zpochybňují legitimitu nových náboženských hnutí a snaží se přesvědčit jejich stoupence, aby svou novou náboženskou příslušnost opustili – jak ukazuje první výše uvedená citace, evangelikální kontrakultovní apologeti jako např. Bob Larson¹ považují nová náboženství za podezřelá už jen *proto*, že se buď odchylují, či úplně liší od jejich vlastního pojetí křesťanství. Nová náboženství se vskutku často setkávají s nedůvěrou tam, kde se jejich základní učení odlišují od náboženských tradic, jež jsou v dané společnosti dominantní. Jak podotkl historik náboženství J. Gordon Melton, dynamika těchto procesů se ale od oblasti k oblasti liší. „Například ve Spojených státech,“ píše Melton, „je jedním z hlavních náboženských těles metodistická církev. Oproti tomu v Řecku tutéž církev označila vláda za destruktivní sektu.“² Co se tedy v rámci určitého kontextu jeví jako sekta, může se v rámci jiného stát běžnou náboženskou tradicí. Na straně druhé sekulární antikultovní hnutí není motivováno teologickými rozepřemi či rozdíly v doktrínách, ale liberální občanskou starostí o psychické blaho stoupenců nových náboženství. Často se přitom opírají o ideologii, jež obviňuje nová náboženství z tak hanebných praktik, jako jsou „vymývání mozků“ či „ovládání mysli“,³ jak

¹ Larson, Bob: *Larson's New Book of Cults*, opr. vyd. Wheaton, Illinois: Tyndale House, 1989, s. 19

² Melton, J. Gordon: „Perspective: Toward a Definition of ‚New Religion.‘“ *Nova Religio* 8 (1/2004), s. 79

³ West, L. J. a Langone, M. D.: „Cultism: A Conference for Scholars and Policy Makers.“ *Cultic Studies Journal* 3/1986, s. 119–120

ilustruje druhý výše uvedený citát. Pro oba tyto postoje negativní vůči sektám je však typický týž soubor témat, na něž se zaměřují: Jak prokážeme, že jsou sekty opravdu nebezpečné? Jak před nimi můžeme lidi varovat? A konečně problém nejdůležitější: jak lidi přesvědčíme, aby je opustili?⁴

Většina lidí má ale o nových náboženských hnutích velmi málo přesných informací. I když se malý počet lidí mohl v životě setkat s někým, kdo se připojil k hnutí, jež je v obecném povědomí známo jako „sekta“, většina lidí čerpá nejvíce informací o nových nebo kontroverzních náboženstvích pouze z médií. A tím – přestože existují čestné výjimky – se ze slova „sekta“ stala více než pohodlná, do značné míry nepřesná, ale zato vždy pejorativní zkratka pro náboženské skupiny, jež je třeba představit jako podivné či nebezpečné, abychom měli ve zpravodajství mimořádný příběh. Zpravodajská média se ve skutečnosti o nová náboženství začínou zajímat pouze v případech, kdy se stane něco drastického – masová sebevražda členů Svatyně lidu r. 1978 v Guayaně;⁵ obléhání ranče davidíánů jednotkami BATF a FBI r. 1993;⁶ vraždy a sebevraždy členů Řádu Slunečního chrámu v Švýcarsku a Kanadě v letech 1995 a 1997;⁷ sebevraždy „odchozího týmu“ Nebeské brány;⁸ jiné přípravy na konec takového světa, který známe, jak je podnikaly různé skupiny, jako například Církev univerzální a vítězná;⁹ zásahy vládních agentur proti skupinám typu Dvanáct kmenů či Děti Boží (Rodina);¹⁰ či vraždy (sebevraždy) členů Hnutí za

⁴ Pro podrobnější historii evangelikálních kontrakultovních a sekulárních antikultovních hnutí i jejich vzájemné srovnání viz Shupe, Anson D., Jr. a Bromley, David G.: *The New Vigilantes: Deprogrammers, Anti-Cultists, and the New Religions*. Beverly Hills, Kalifornie: Sage Publications, 1980 a Cowan, Douglas E.: *Bearing False Witness? An Introduction to the Christian Countercult*. Westport, Connecticut: Praeger Publishers, 2003.

⁵ Hall, John R.: *Gone From the Promised Land: Jonestown in American Cultural History*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 2004

⁶ Tabor, James D. a Gallagher, Eugene V.: *Why Waco? Cults and the Battle for Religious Freedom in America*. Berkeley a Los Angeles: University of California Press, 1995; Thibodeau, David: *A Place Called Waco: A Survivor's Story*. New York: Public Affairs, 1999

⁷ Mayer, Jean-François: „Our Terrestrial Journey is Coming to an End": The Last Voyage of the Solar Temple," překl. Elijah Siegler. *Nova Religio* 2 (2/1999), s. 172–196.

⁸ Wessingerová, Catherine: *How the Millennium Comes Violently: From Jonestown to Heaven's Gate*. New York a Londýn: Seven Bridges Press, 2000, s. 229–252

⁹ Whitsel, Bradley C.: *The Church Universal and Triumphant: Elizabeth Clare Prophet's Apocalyptic Movement*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2003

¹⁰ Palmerová, Susan J.: „Frontiers and Families: The Children of Island Pond." In *Children in New Religions*, ed. Susan J. Palmerová a Charlotte Hardmanová, s. 153–170. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1999; Chancellor, James D.: *Life in The Family: An Oral History of the Children of God*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2000; Bainbridge, William Sims: *The Endtime Family: Children of God*. Albany: State University of New York Press, 2002

obnovu Desatera Božích přikázání na ugandském venkově r. 2000.¹¹ Vzhledem k tomu, že mediální obraz libovolného tématu se řídí v první řadě principem negativity – což v praxi znamená, že jen lidské neštěstí „prodává“, – jsou také jediné informace, které se obvykle k veřejnosti dostávají, charakteru, jež James Beckford vymezil slovy „ohrožující, podivné, vykořisťující, nátlakové a provokativní“.¹² Přestože velká většina nových náboženských hnutí nikdy hranici takového „dramatického vyústění“¹³ nepřekročila, je stále mnoho lidí v zajetí tohoto typu negativních referencí.

Každá z uvedených definic ale přináší vlastní soubor problémů. Argumentace mnoha členů evangelikálního kontrakultovního hnutí, že jakákoli náboženská skupina jiná než jejich vlastní, je z definice sekta, v sobě nese ještě něco více než jen notnou dávku teologické arogance, kterou se vyznačuje mnoho exkluzivistických skupin. Dokonce i nejedna dobře známá skupina fundamentalistických křesťanů ve Spojených státech by se jistě chytla do sítě definice evangelikálního kontrakultovního hnutí. Na základě různých metafor „ovládání mysli“ či „vymývání mozků“, jimiž vysvětluje, proč se lidé k novým náboženstvím přidávají, sekulární antikultovní hnutí zase často prohlašují, že sekty vykazují stereotypní soubor negativních organizačních jevů a praktik. Mezinárodní asociace pro studium sekt (International Cultic Studies Association), dříve známá jako Americká rodinná nadace (American Family Foundation) – jedna z největších antikultovních organizací, jež se objevila v 70. letech 20. století – udává nyní 15 základních charakteristik, které jsou údajně pozorovatelné u každé podezřelé skupiny. Tyto „sektářské skupiny“ mají prý kromě jiného „polarizovanou mentalitu dělící lidi na *my* a *oni*“; používají „techniky měnění mysli“ (jako např. meditaci, zpívání, mluvení jazyky, veřejné pokořování a ohlupující rutinní práce); jsou „zcela zaujaté vyděláváním peněz“ a „sháněním nových členů“; a od aktivních členů se „očekává, že budou věnovat nadměrné množství času své skupině a jejím aktivitám“.¹⁴

¹¹ Mayer, Jean-François: „The Movement for the Restoration of the Ten Commandments of God.“ *Nova Religio* 5 (1/2001), s. 203–210

¹² Beckford, James A.: „The Media and New Religious Movements.“ In *From the Ashes: Making Sense of Waco*, ed. James R. Lewis. Lanham, Maryland: Rowman and Littlefield Publishers, 1994, s. 143

¹³ Bromley, David G.: „Dramatic Denouements.“ In *Cults, Religion, and Violence*, ed. David G. Bromley a J. Gordon Melton, s. 11–41. Cambridge: Cambridge University Press, 2002

¹⁴ Lalichová, Janja a Langone, Michael D.: „Characteristics Associated with Cultic Groups – Revised“, 2006; dostupné z www.culticstudies.org/infoserv_articles/langone_michael_checklis.htm, [2006-06-23].

Badatelé užitečnost takového výčtu definic zpochybňují, a to ze tří hlavních důvodů: a) není určeno, kolik těchto charakteristik musí dané hnutí splňovat, aby jej bylo možno považovat za „sektu“, b) není uspokojivě vymezeno, co se míní „výstřední“ či „nadměrnou“ oddaností, praktikami či chováním, ani není prokázáno, že jsou tyto jevy z definice škodlivé, a c) nelze uspokojivě rozlišit mezi těmi několika málo skupinami, které mohou být skutečně nebezpečné, a obrovskou plejádou ostatních náboženských a společenských hnutí, která sice mají podobné vlastnosti, ale vůči svým členům i společnosti jako celku představují malé nebo žádné nebezpečí. Nakonec je třeba poznamenat, že díky tomu, že jsou nová náboženská hnutí v médiích nejčastěji prezentována optikou různých kontroverzí, vyvstávají před námi dva hlavní problémy. Za prvé, tím, že je k dispozici jen velmi málo nebo vůbec žádné vyvažující informace, představuje mediální obraz obecnou úroveň znalostí o těchto konkrétních skupinách. I když jsou nepřesné a neobjektivní, stávají se z těchto zpráv základy „všeobecného povědomí o sektách“. Za druhé, proto, že důležitou součástí toho, „co dělá události zprávami, je jejich schopnost upoutat pozornost veřejnosti rychle a jednoznačně“, ¹⁵ jsou negativní obrazy jednoho nového náboženského hnutí často okamžitě, snadno a opět nepřesně zobecněny na všechna nová náboženství. Co média představí jako případ jednoho hnutí, je velmi často rozšířeno na nová náboženská hnutí obecně.

Oproti tomu badatelé na poli nových náboženských hnutí již dlouho namítají, že mnoho těchto charakteristik skupin, které bývají označovány slovem „sektá“, jsou u konvenčních organizací přijímány jako legitimní nebo nezbytné: komunity a mezinárodní společenství, kláštery, monastýry a jiná náboženská společenství, která vyžadují vysokou míru oddanosti, multi-level marketingové organizace, ale i ozbrojené složky a bojové jednotky, abychom jmenovali alespoň některé z nich. ¹⁶ Tyto rozpory vedly příslušníky sekulárního antikultovního hnutí, aby si nárokovali užívání těchto charakteristik ještě dramatičtěji. Například Margaret Singerová, jedna z hlavních intelektuálek v sekulárním antikultovním hnutí, napsala: „Proč nejsou námořní sbory USA sektou, jsem

¹⁵ Cowan, Douglas E. a Hadden, Jeffrey K.: „God, Guns, and Grist for the Media's Mill: Constructing the Narratives of New Religious Movements and Violence.“ *Nova Religio* 8 (2/2004), s. 75

¹⁶ Srov. Bromley, David G.: „Linking Social Structure and the Exit Process in Religious Organizations: Defectors, Whistle-blowers, and Apostates.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 37 (březen 1998), s. 145–160.

vysvětlovala už tolikrát, že si nosím seznam na přednášky a soudní přelíčení.¹⁷ Je-li to pravda, pak můžeme konstatovat, že chyba nebyla až tolik na straně posluchačů, k nimž paní Singerová hovořila, ale spíše v zásadní slabosti anti-kultovní definice, kterou podala.

Na rozdíl od evangelikálního kontrakultovního hnutí, sekulárního anti-kultovního hnutí i populárních médií se většina sociologů a religionistů snaží porozumět novým náboženstvím v jejich sociálních, kulturních a historických souvislostech. Kde se vlastně berou? Proč se objevují na různých místech a v různých dobách? Jak se vyvíjejí a co vede k jejich úspěchu, evoluci a – nikoli ojediněle – k jejich zániku? Místo aby přesvědčovali jejich stoupence, aby svá hnutí opouštěli, usilují vědci o to, aby porozuměli procesům nábory a odpadnutí, tedy příklonu nových členů ke společenstvím a rozvolňování jejich vazeb s nimi. Proč se lidé připojují a proč odcházejí? Jsou nová náboženství skutečně tak nebezpečná, jak nám tvrdí média?

Během posledních několika desetiletí se společenští vědci pokoušeli různými způsoby pojem „sekta“ rehabilitovat pro badatelské účely, i když se tyto pokusy setkaly jen s malým úspěchem a v obecném povědomí nese toto slovo stále jednoznačně negativní konotace. Proto byly hledány nové alternativy. Nejběžnější alternativou se staly termíny „nové náboženství“ či „nové náboženské hnutí“. Mezi jinými byly „alternativní náboženské hnutí“, „objevující se náboženství“, „kontroverzní nová náboženství“, „marginální (nebo periferní) náboženská hnutí“. Ani jeden z nich není ideální. Jak dlouho musí skupina existovat, aby přestala být považována za „novou“? Vůči čemu musí být „alternativní“? Co se skupinami, které jsou jak nové, tak alternativní, ale jsou relativně nekontroverzní? A co znamená být „marginální“? Hraje zde hlavní roli velikost dané skupiny, nebo s sebou toto označení nese výraznější sociální stigma? I když v případě „objevujícího se náboženství“ se zdá, že některé z těchto problémů řeší, musíme konstatovat, že mnoho nových náboženství působí ve společnosti zcela bez povšimnutí – lze tedy tvrdit, že se skutečně „objevují“? Dokonalá odpověď neexistuje.

Bez ohledu na všechny tyto rozdíly a otázky je třeba si napříč celou touto knihou zapamatovat jednu věc: členové skupin, kterými se budeme zabývat v následujících kapitolách, se nikdy nepovažují za součást „sekt“. Některá nová náboženství (např. raěliáni) sice přiznají, že jsou „sekta“, ale učiní to jen

¹⁷ Singerová, Margaret a Lalichová, Janja: *Cults in Our Midst*. San Francisco: Jossey-Bass, 1995, s. 98

s cílem očistit toto slovo od jeho negativních konotací. Následovníci některých skupin si přejí být označováni za členy nových náboženství, jiní naopak popírají, že by se vůbec jednalo o náboženství – tak je tomu například u lidí praktikujících Transcendentální meditaci. Na druhou stranu členové Scientologické církve trvají na tom, že se v jejich případě jedná o upřímně míněné (*bona fide*) náboženství, přestože média i kontrakultovní kritikové prohlašují, že nikoliv. A stejně tak jiní, jako například munisté, davidíáni či Děti Boží (Rodina), si jsou jisti, že jejich víra rozhodně není nikterak nová, neboť jsou praví křesťané, a tudíž příslušníci největšího náboženství na světě.

V rámci této knihy se držíme toho, že členové nových náboženství si přejí (a měli by) být vnímáni se stejnou vážností jako věřící kterékoliv jiné náboženské tradice. Všechny předsudky o tom, že následovníci nových náboženství mají vymytý mozek, jsou duchovně klamáni nebo duševně nemocní jsou problematické nejen z empirického úhlu pohledu, ale stavějí před nás nepřekonatelné zábrany v plnějším porozumění těmto fascinujícím společenským hnutím. Proto si myslíme, že chápání nových náboženství jako upřímných (i když někdy problematických) pokusů vyrovnat se s tím, co jejich vyznavači považují v životě za nejdůležitější, je mnohem produktivnější úsilí, než je jednoduše odsuzovat jako teologické šarlatány nebo je napadat jako společenské devianty, nebo z nich pouze těžit, když se stanou mediálně zajímavými.

Nová náboženská hnutí jako pole výzkumu

Ať už definujeme nová náboženství a nová náboženská hnutí jakkoliv, zůstávají velmi důležitým, i když obtížně uchopitelným souborem sociálních jevů a organizací. Jak podotýká sociolog náboženství Lorne Dawson, nejsou pouze „svou podstatou zajímavé“ a jejich učení a praktiky nejsou pouze „neobvyklé či přímo fantastické“,¹⁸ ale navíc mají schopnost nám ukázat významné věci o společnostech, v nichž se objevují, tu a tam vzkvétají a nezdídky zanikají. Před více než jednou generací nazval křesťanský pastor Jan Karel van Baalen sekty „nezaplacenými účty církve“.¹⁹ Jakkoliv tím chtěl vyjádřit co možná negativní

¹⁸ Dawson, Lorne L.: *Comprehending Cults: The Sociology of New Religious Movements*, 2. vyd. Oxford a New York: Oxford University Press, 2006, s. 179

¹⁹ Baalen, Jan Karel van: *The Chaos of Cults: A Study in Present-day Isms*, WM. B. Eerdmans publishing, 1960, s. 420

postoj – že se nová náboženská hnutí objevují jako důsledek něčeho, co církev nečiní nebo co činí špatně – hovoří jeho komentář o širších souvislostech objevování nových náboženství ve společnosti pozdní moderny. Jaký typ společnosti umožňuje vznik nových náboženství? Jaký vliv může mít odezva dané společnosti na nové náboženství, jež se objevilo v jejím středu, na jeho růst a vývoj? Jak ovlivňuje přítomnost nových náboženských hnutí podobu nebo směřování dané společnosti a *vice versa*? To jsou některé otázky, na něž odpovídáme v následujících kapitolách.

Nová náboženství se objevovala po celé dějiny. V jistém smyslu slova byla každá náboženská tradice někdy a někde „nová“ nebo „alternativní“. Byla kupříkladu doba, kdy křesťanství žádného druhu neexistovalo, a jakmile se objevilo jako sebevědomá sociální organizace, bylo s ním jednáno se stejnými obavami a skepsí jako s mnoha novými náboženstvími v současnosti. Krom toho, i když bylo křesťanství více než tisíc let v Evropě dominující společenskou i náboženskou mocí, jakmile jej horliví katoličtí misionáři přivezli do Severní Ameriky, mohlo se těžko jevit jako něco jiného, než nové, alternativní a poněkud nebezpečné pro původní obyvatele, jimž bylo nakonec vnuceno.

Ve Spojených státech vznikala nová náboženství po stovky let a mnoho z těch, která známe, se i nadále rozvíjejí. Podle Meltona je ve Spojených státech přibližně 2 500 různých náboženských skupin, z nichž asi polovinu označuje termínem „nekonvenční“.²⁰ To dělá ze Spojených států jednu z nábožensky nejpestřejších zemí jak na světě, tak v dějinách. V drtivé většině se u těchto „nekonvenčních“ případů jedná o velmi malé skupinky, o kterých má společnost malé nebo žádné povědomí. Několik z nich však vyvolalo kontroverze, které dalece překročily jejich relativně malou velikost.

Přestože alternativní, sektářská náboženská hnutí jako např. Církev Ježíše Krista Svatých posledních dnů (mormoni), svědkové Jehovovi a rozmanitá hnutí spiritistů a nového myšlení byla ve Spojených státech přítomna již od devatenáctého století, rok 1965 vyznačil počátek výjimečného přírůstku nových náboženství. Jednou z nejobvyklejších odpovědí na otázku, proč se takto široká škála nových náboženských hnutí objevila právě v 60. a 70. letech 20. století, je sociální a kulturní kvas, který se vyznačoval kontrakturními postoji a rebeliemi mezi mladými lidmi, hnutí za lidská práva, které odhalilo

²⁰ Melton, J. Gordon: *Encyclopedia of American Religions*, 6. vyd. Detroit: Gale Research, 1998, s. 9

hluboké šrámy na tváři americké společnosti, válka ve Vietnamu a lidový odpor vůči ní a v neposlední řadě aféra Watergate a pokles důvěry veřejnosti ve vládní činitele, který způsobila. V tomto pohledu na události bylo ono období charakterizováno hlubokou krizí smyslu a nová náboženství tak přinesla nové významové struktury, které se staly populárními nástupci kontrakulturních hnutí z let šedesátých.²¹ Se zmírněním amerických zákonů omezujících imigraci z asijských zemí r. 1965 se rozšířily zejména skupiny, které proklamovaly své kořeny v některém východním náboženství. Jak se lidé odvraceli od různých podob svého západního dědictví, mnozí „se obrátili na Východ“,²² kde doufali nalézt smysluplnější náboženské zkušenosti.

Navzdory zjednodušenému a redukcionistickému popisu ze strany evangelikálního kontrakultovního hnutí, sekulárního antikultovního hnutí a médií jsou nová náboženství mimořádně pestrá, teologicky i co do chování velmi komplexní a většina z nich vyrůstá z širokého spektra mateřských tradic. Některá hnutí, například Církev sjednocení, davidíáni či Děti Boží (Rodina), se vyčlenila z vlastní tradice – v tomto případě z křesťanství – kvůli svým zvláštním sektářským naukám a praktikám. Jiná nová náboženská hnutí nejsou „náboženská“ v tradičním slova smyslu. Například Scientologická církev kombinuje soudobé formy technologických inovací, terapií a technik péče o zdraví s metodami podnikání a globální organizací, a to způsobem, jenž velmi znesnadňuje identifikaci „náboženských“ aspektů tohoto hnutí. Na rozdíl od náboženských hnutí, jež se vyvinula v 19. století, je u současných nových náboženských hnutí mnohem pravděpodobnější vědomé a pragmatické rozhodnutí, proč se vymezit a prezentovat jako „náboženská“ a zda usilovat o zákonné uznání. Jiné skupiny, například Mezinárodní společnost pro vědomí Kršny (ISKCON) nebo Transcendentální meditace, bývají označovány za kulturní import obvykle asijského původu, a tak jsou „nová“ pouze svou přítomností na Západě. Tyto skupiny mohou odrážet institucionální charakteristiky společností, z nichž pocházejí, ale ve snaze uspět v novém prostředí často uzpůsobují své vyučovací metody, zjednodušují své komplexní domácí mytologie a zmírňují nároky na stoupence. Konečně některé skupiny jsou se svými předpoklady natolik novátorské, že se vzpírají popisu podle mateřské tradice. Například ufologické

²¹ Glock, Charles Y. a Bellah, Robert N., eds.: *The New Religious Consciousness*. Berkeley a Los Angeles: University of California Press, 1976

²² Cox, Harvey G.: *Turning East: The Promise and Peril of the New Orientalism*. New York: Simon and Schuster, 1977

skupiny jako Akademie věd Unarius, Nebeská brána, raéliánské hnutí či Společnost Aetherius kombinují pozdně modernistické mytologie o kontaktech s mimozemšťany s pestrrou škálou duchovních a rituálních praktik, čímž vytvářejí nová náboženská hnutí, jež se zdají být téměř unikátní.

Vědci rozpracovali celou řadu pojmů, které ohromně pomohly zmapovat terén nových náboženství v pozdně moderní společnosti. V této knize se budeme orientovat pomocí koncepce „neviditelného řádu“. V rámci slavných Giffordových přednášek na Edinburské univerzitě roku 1902 definoval William James „náboženský život“ jako „přesvědčení, že existuje neviditelný řád a že naše nejvyšší dobro spočívá v harmonickém přizpůsobení jemu“.²³ Tato definice má dvě základní výhody. Za prvé, neomezuje užití termínu „náboženství“ pouze na tradice, jež věří v nějakou vyšší bytost, ale umožňuje velmi široké uchopení náboženských učení a praktik. Za druhé, a to je možná ještě důležitější, se vyhýbá tomu, co bychom mohli nazvat „klamem dobra, morálky a slušnosti“, tedy oblíbené mylné představě, že náboženství je v rámci společnosti vždy to, co přináší dobro, a všechny negativní společenské jevy jsou známkou falešných nebo neautentických náboženských praktik. Kupříkladu u Aztéků postuloval „neviditelný řád“ existenci Huitzilopochtliho, boha války, který věčně bojoval s množstvím jiných bohů, aby zajistil prosperitu lidí, kteří jej uctívali. Aby si udržel schopnost bojovat, potřeboval Huitzilopochtli neustálý přísun krve, kvůli čemuž Aztékové prováděli lidské oběti. I když se téměř jistě jednalo rovněž o mechanismus sociální kontroly, za účelem „harmonického přizpůsobení neviditelnému řádu“ (jak jej Aztékové chápali) bylo až dvacetí tisícům mužů a žen ročně vyříznuto srdce obsidiánovým nožem.

V každé náboženské tradici činí představa neviditelného řádu dvě důležité věci: Za prvé podněcuje rozvoj jednotlivých vysvětlujících příběhů, náboženských mýtů a přesvědčení, které popisují povahu tohoto neviditelného řádu, interpretují jeho vazbu ke každodenní realitě a vysvětlují způsob, jak každý může realizovat v jeho rámci nejvyšší dobro. Za druhé se tyto mýtické příběhy odrážejí v předepsaném jednání, náboženských rituálech a činnostech, které příslušníci spojují s neviditelným řádem způsobem, v němž je jeho skutečnost a moc zjevná, smysluplná a pro jednotlivé praktikující i nepopíratelná. Co odlišuje nová náboženská hnutí od zavedených náboženských skupin *po kulturní*

²³ James, William: *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. New York: The Modern Library, 1994, s. 61 (1. vyd. 1902; česky: James, William: *Druhy náboženské zkušenosti*, Praha: Melantrich, 1930)

stránce, jsou specifické důrazy na jejich mýty, nauky, rituály a činnosti – jak významně se odlišují od těch, které jsou typické pro dominantní kulturu.

V mnoha případech stojí nové náboženské mýty v opozici k obvyklým přesvědčením širší společnosti a dominantním společenským konvencím, jimiž se řídí mezilidské vztahy. I když například munisté přijímají Bibli jako pravdivou, zpochybňují tradiční pojetí křesťanství tvrzením, že božská zjevení přijatá reverendem Munem odhalují skryté pravdy, které jsou pro nečleny nepřístupné. V teologii Děti Božích (Rodiny) jsou všechny zavedené církve – posměšně přezdívané „církevníci“ – považovány za nelegitimní, protože se obrátily k Bohu zády a přijaly materiální, porušenou a satanskou existenci. Raěliáni považují tradiční křesťanský výklad biblického mýtu o stvoření za výsledek hlubokého nedorozumění. Jsou přesvědčeni, že člověk nebyl stvořen Bohem, nýbrž pokročilou mimozemskou rasou, jež se nazývala Elohim, což překládají jako „ti, kteří přišli z nebes“. Tito Elohim vyvinuli způsob, jak stvořit život prostřednictvím DNA, a vybrali si Zemi jako laboratoř pro své experimenty. Toto opoziční stanovisko je rovněž patrné v důrazu, který některá nová náboženství kladou na oddělení člověka od jeho původního účelu, tedy oddělení, které vedlo k veškerému zlu, úpadku a utrpení na světě. Např. naše svévolné neuposlechnutí Božího plánu, současný mravní marasmus a všeobecná vykořeněnost jsou hlavními tématy pro Církev sjednocení i Děti Boží (Rodinu). Jiné skupiny jako například Scientologická církev a Ramthova škola osvětlení věří, že lidé ztratili kontakt se svými původně božskými vlastnostmi, a tak upadli do pasti hmotného světa, který je odděluje od jejich božské podstaty.

Každá z těchto představ „neviditelného řádu“ se projevuje prostřednictvím praktik, jimiž se příslušníci pokoušejí dosáhnout svého vlastního „nejvyššího dobra“. Stejně jako jejich mýty, jsou často i jejich obřady a praktiky ve své podstatě opoziční. Scientologové jsou přesvědčeni, že jejich praxe „auditingu“ jim pomáhá překonat zneschopňující účinky traumatických zkušeností, z nichž většina se nashromáždila v průběhu velkého množství životů. Členy Církve sjednocení přivádí zase k harmonii s původním Božím plánem pro lidstvo rozpoznání Son-mjong Muna a Hak Ča Han jako jejich „pravých rodičů“ a reverenda Muna jako Pána Druhého příchodu. Členové Děti Božích (Rodiny) jsou přesvědčeni, že je nová interpretace mnoha dlouhodobých církevních postojů k lidské sexualitě přibližuje k Ježíšovu pověření učinit lásku základem všech lidských vztahů. A pro pokročilé praktikující Transcendentální meditace je

okolní materiální svět uveden do rovnováhy s neviditelným řádem Přírodního zákona praxí *sídhí* a jógovým létáním.

V mnoha (pravděpodobně ve většině) náboženských tradicích se komunita sdružuje kolem systémů mýtických a rituálních příkázání. Kromě specifických organizačních prostředků, s jejichž pomocí se snaží nová náboženství harmonicky přizpůsobit své představě neviditelného řádu, se od zavedených náboženských skupin odlišují také *sociálně*. Ačkoli jsou nová náboženství jen zřídka skutečně nová, ale téměř vždy představují moderní znovuobjevení, nové propojení a novou verzi nauk, praktik a rituálů zakotvených v mnohem starších tradicích, jsou některé z jejich sociálních charakteristik typické.²⁴ V důsledku toho, že *organizační struktury* hnutí jsou nové, je například členstvo zpočátku tvořeno pouze konvertity, a toto členstvo první generace je jedním z primárních zdrojů nadšení a zápalu v hnutí. Konvertité k novým náboženstvím nejsou obvykle reprezentanty celé populace. V případě hnutí, jimiž se budeme zabývat v této knize, platí, že většinou přicházejí ze stejného segmentu společnosti: bývají to bílí, středostavovští a dobře vzdělaní mladí dospělí. Tato hnutí jsou zpravidla vedena charismatickými postavami, jejichž zjevení sebevědomě zpochybňují zavedený společenský řád a jejichž charismatická autorita je primární jednotící silou uvnitř hnutí. Vzhledem k tomu, že tato hnutí jsou nová, nemají žádnou stabilní organizační tradici, a tak často mění svou organizační strukturu rychle a často, jak se přizpůsobují nejrůznějším tlakům a reagují na různé výzvy, jimž v průběhu svého životního cyklu čelí.

Z tohoto úhlu pohledu mohou být nová náboženská hnutí viděna jako pokusy o vytvoření shody na nové či vylepšené verzi neviditelného řádu, o podporu pokročilejších nebo efektivnějších technik pro přístup k tomuto neviditelnému řádu a pro styk s ním, a v neposlední řadě o přesvědčení ostatních, aby se přidali k ustanovení organizační společenské základny založené na „harmonickém přizpůsobení“ této konkrétní představě posvátna. Obvykle je tomu tak, že když nová náboženství začnou aplikovat své pojetí neviditelného řádu, následuje nějaká kontroverze. Experimenty, které provádějí, napadají zažitá sociální schémata – v některých případech do relativně malé míry, ale

²⁴ Srov. Barkerová, Eileen: „Perspective: What Are We Studying? A Sociological Case for Keeping the „Nova.““ *NovaReligio* 8 (1/2004), s. 88–102; Bromley, David G.: „Perspective: Whither New Religions Studies: Defining and Shaping a New Area of Study.“ *Tamtéž*, s. 83–97; Melton, J Gordon: „Perspective: Toward a Definition of „New Religion.““ *Tamtéž*, s. 73–87.

jindy dramaticky a fundamentálně. Někdy je opozice malá a roztroušená, ale u zásadnějších konfliktů s panujícím společenským pořádkem může dojít k vytvoření silných skupin odporu, které vhánějí dominující instituce do přímého konfliktu s novými náboženskými hnutími. Je to právě toto nastavení silného napětí a konfliktů, kvůli čemu odpůrci nových náboženství používají k jejich označení slovo „seкта“, které vyjadřuje jejich neochotu přiznat jim jakoukoli společenskou nebo kulturní legitimitu. Takové užívání pojmu „seкта“ ho degradovalo na pouhý nástroj propagandy – způsob, jak nová náboženství od počátku diskreditovat a odstranit potřebu se o nich více dozvědět. Po dlouhých debatách na přednáškách o tom, jak různé zájmy ovlivňují definice tohoto pojmu, to velmi případně – i když poněkud ironicky – vystihl jeden náš student: „Takže, pane profesore, to, co se nám vlastně snažíte říct, je zhruba to, že ‚seкта‘ je jen slovo na pět písmen užívané pro označení libovolného náboženství, které někdo nemá rád.“

Kontroverze a postoje veřejnosti k novým náboženským hnutím

Součástí úkolu, který si v této knize klademe, spočívá v předložení pečlivě vypracovaného takového obrazu nových náboženství, který ukazuje, že každé z nich má nějakou vlastní historii (nejen současnost), že každé z nich má od dané následovníky, kteří si svou cestu zvolili dobrovolně, a že – tak jako každá náboženská organizace – podléhají změnám a vývoji. Je třeba poznamenat, že následující kapitoly jsou nutně jen krátkými přehledy, zatímco jednotlivá hnutí jsou často velmi komplexní, s velmi jemnými nuancemi v učení i rituální praxi a že prošla v průběhu své existence významnými změnami. Jestliže jsme se rozhodli představovat jednotlivá hnutí v kontextu diskusí o kontroverzích, kterými se nejvíce proslavila, je to pouze proto, že tyto kontroverze nám mohou pomoci popsat jak tato jednotlivá hnutí, tak reakce veřejnosti na nová náboženská hnutí obecně.

Kontroverze ovšem není bod v abstraktním prostoru, který by zabíhal ve chvíli, když je překročena jistá míra sociálního či kulturního nesouhlasu. Představuje celou škálu podmínek a druhů chování od relativně mírných obav, zda skupinu vůbec lze považovat za náboženskou, až k vypuknutí střetů mezi